

ՄԱՐԻԱՄԽԱՆՁԱԴՅԱՆ

ԽԵԹԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱԶԻՆ ԶԱՂԱԶԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ ՀԱՐՅԵՐԻ ԸՈՒՐՁ

Պետության առաջացման առաջին իսկ պահերից նրա զարգացման մեջ ուրվագծվում է որոշակի օրինաչափություն: Ցանկացած պետական միավորի կազմավորում, որքան էլ որ այն յուրօրինակ և առանձնահատուկ պայմանների արդյունք լինի, այդուհանդերձ ենթադրում է զարգացման որոշակի ալգորիթմ. տվյալ պետության աշխարհագրական և քաղաքական պայմաններն արդեն իսկ կանխորոշում են այն արտաքին և ներքին քաղաքական չափորոշիչները, որոնց հետևելը հետագայում անհրաժեշտ է դառնում նրա արդյունավետ կենսագործման համար: Էթնիկ, տարածքային կամ մեկ այլ հատկանիշով միավորված խմբի կամային և նպատակամղված գործողությունները առկա տեղամթալին, կլիմայական, տարածաշրջանային պայմանները հաղթահարելու կամ հնարավորինս արդյունավետ օգտագործելու նպատակով, ի վերջո ստեղծում են միայն այդ մոդելին հատուկ պետական, մշակութային կամ քաղաքական համակարգ: Այս համատեքստում աշխարհագրական գործոնը (կլիմայական պայմանները, տեղանքի կամ տարածաշրջանի առանձնահատկությունները և այլն) կարող է ճակատագրական դեր խաղալ, մասնավաճող վաղ հասարակություններում, երբ դեռ չի կարելի խոսել գիտական կամ ռազմական՝ երկրի ընդերքից, ռեսուրսներից, կլիմայական և աշխարհագրական պայմաններից վեր կամ դուրս գտնվող պոտենցիալի գերակայության մասին: «Պատմության բեմին հայտնված յուրաքանչյուր նոր էթնոս վերածնունդ է լանդշաֆտը՝ բնության պայմաններին հարմարվելու նոր միջոցների օգնությամբ»: Այդ վերածնունդները կարող են պայմանավորված լինել տարաբնույթ հանգամանքներով. պետությունը հուսալի պաշտպանական օղակներով շրջապատելու թելադրանքով, նրա արդյունավետ կենսագործունեության համար ռազմավարական կարևորություն ներկայացնող հումքի՝ մետաղների, հանքանյութի, սննդի աղբյուրների մատչելիությունը կամ ներպետական կայունությունն ապահովելու անհրաժեշտությամբ և այլն: Սակայն միևնույն ժամանակ միանգամայն պատճառաբանված և հաճախ ամփոսափելի արտաքին և ներքին քաղաքական այս ձեռնարկներն ունենում են հետադարձ ազդեցություն այդ պետության ներքին կառուցվածքի, կիրառվող քաղաքական մեթոդների և գործելաոճի վրա², ավելին, որոշ դեպքերում դա իր արտահայտությունն է գտնում այդ պետության թե՛ զաղափարախոսության, թե՛ բնակչության արժեքային համակարգի վրա, առաջացնելով մշակված և արդյունավետ գործարկվող մի մոդել, որը բնորոշվում է արտաքին քաղաքական ոլորտում մանրամասն հաշվարկված կառույցի կամային ստեղծմամբ, որի մշտական կիրառումն էլ (հիարկե, հաշվի առնելով տարաբնույթ քաղաքական հանգամանքների պատճառով առաջացած ոչ «պլանավորված» դեպքերը) դառնում է տվյալ պետության արտաքին քա-

դաքսականության հիմքը՝ իր հերթին կանխորոշելով այդ պետության կամ կայսրության հետագա ճակատագիրը:

Մտորև առավել մանրամասն դիտարկենք Փոքր Ասիայի այն հատվածի պատմությունը, որտեղ սկզբնավորվել ու զարգացել է Խեթական պետությունը: Իր բնույթով այն պատկանում է հիմարևելյան պետությունների ձևավորման երկրորդ՝ «ոչ ոռոգելի» քաղաքակրթությունների մոդելին, որի հիմքում ընկած է տվյալ աշխարհագրական տարածքի ընձեռած հմարավորությունների առավելագույնս արդյունավետ օգտագործման հանգամանքը, օրինակ, որոշ բնամթերքների (ձիթապտուղ, խաղող) վերամշակումը, քարերի և մետաղների (մանավանդ Փոքր Ասիան հայտնի է պղնձի, երկաթի, քանկարծեք և կիսաթանկարծեք քարերի և այլ հանքանյութերի առատությամբ) արդյունահանումը, կամ էլ ընդհանրապես կարևոր առևտրական ուղիների խաչմերուկներին գտնվելու գործոնի շահագործումը: Այս վերջինն ամենաբնական դերը խաղաց արևմտյան Փոքր Ասիայում խոշոր պետությունների ձևավորման գործընթացի մեջ, որն այս տարածքներում Ք.ա. 3-րդ հազարամյակում բավականին դանդաղ էր ընթանում, քանի դեռ այն չէր ներառվել Միջագետքից նեթափանցող քաղաքական, առևտրական և մշակութային ազդակների մեջ: Ահա այդ ազդակների հետևանքով ձևավորված պետական միավորների առջև ծառացան հարցեր, որոնց լուծման ուղիների, ձևերի, մեթոդների արդյունավետությունն ու հրատապությունը դարձավ նրանց հետագա կենսագործման հիմքը: Խեթական պետական համակարգի հիմնական կանխորոշիչներն էին.

1. աշխարհագրական առանձնահատկությունների հաղթահարումը
2. ռազմավարական հումքի աղբյուրները՝ մետաղներ, հանքանյութեր, հացահատիկ և այլն, տնօրինելու և շահագործելու ամիրածեշտությունը և, որպես արդյունք՝ խեթական տարածքներով կամ մերձակա շրջաններով անցնող առևտրական ուղիների վերահսկողությունը
3. բազմաթմհկությունը

• *Աշխարհագրական պայմանները.* Խաթթիի աշխարհագրական պայմանները նրա ռազմական և տնտեսական խնդիրների անկյունաքարն էին: Բնական որևէ պատմեշ չունենալով, բացի Հայիս (խեթ. Սսրասանտիյա, այժմ՝ Կըզըլ-Էրմակ՝ թուրքերեն՝ Կարմիր գետ, ջրերի կարմրավուն մտովածքի պատճառով) գետից, որը ծանծաղուտ էր և ոչ դժվարացանելի, իր ամբողջ տրամագծով Խեթական պետությունը շրջապատված էր հակառակորդներով⁴: Հյուսիսում, մայրաքաղաք Խաթուսասիին շատ մոտ տարածված էին կասկական ցեղերը, որոնց տարեկան մեկ անգամ էլ իրականացվող արշավանքը բավարար էր մայրաքաղաքի անվտանգությունն ու մատակարարումը խափանելու համար, նրանցից արևելք ընկնում էր ոչ միշտ լույս տրամադրված Հայասա-Ազգիի տարածքը, արևելքն ու հայավարևելքը վիճարկելի գոտի էին XVII-XVդդ. Խաթթիի և Միտաննիի, XIV-XIII դդ. Խաթթիի և Ասորեստանի միջև, արևմուտքում՝ մշտական

ապստամբությունների հակված և տարանջատված Արցախ երկրներն էին, որոնց հետագայում ավելացավ Ախիխյավայից սպառնացող վտանգը: Որևէ հիմնավոր հուսարի պատճենի բացակայությունը և զարգացման տարբեր մակարդակի վրա գտնվող և ռազմատենչ հարևանների ամկայությունը ռազմական ագրեսիայի ենթարկվելու մշտական սպառնալիք էին ստեղծում՝ խեթական քաղաքական պատմությունը վերածելով ոչ այլ ինչի, եթե ոչ «շարունակական պատերազմների շարքի»: Դա իր հերթին պարտավորեցնում էր ունենալ մշտապես պատրաստ, ռազմունակ և մեծաքանակ բանակ՝ այն միանգամից մի քանի ճակատով օգտագործելու համար:

• *Ռազմավարական հումքի աղբյուրները՝ մետաղներ, հանքանյութեր, հացահատիկ*. Ինչպես նշեցինք, Փոքր Ասիա թերակղզին ընդհանրապես հարուստ է մետաղներով, փայտով և օգտակար հանածոներով, նրա արևմտյան մասում առավելապես հայտնի են ոսկու հանքերը, հյուսիսարևելքում՝ երկաթի հանքերը, արևելյան շրջաններում՝ պղնձի: Մակայն այս բոլոր հանքավայրերն ըստ էության դուրս էին բուն խեթական տարածքներից՝ Հալիսի ոլորանից, և հիմնականում կենտրոնացած էին փոքրասիական Տավրոսի փեշերին և Վերին Եփրատի ավազանում: Եվ քանի դեռ տվյալ ժամանակաշրջանի համար տիրապետող շարունակում էր մնալ բրոնզը թե՛ որպես զենքի, և թե՛ որպես աշխատանքային գործիքների հիմնական նյութ, պետության համար կենսական նշանակություն ուներ այն կազմող երկու բաղադրիչների ապահովումը՝ պղնձի բավարար քանակն ու անագի (Ջ.ա. II հազարամյակից պղնձա-մկնդեղային ձուլվածքին փոխարինելու է գալիս պղնձա-անագայինը, որն իր տեխնիկական հատկանիշներով շատ ավելի նախընտրելի էր) ներկրումը: Պղնձի առավել հայտնի հանքերը տեղակայված էին (և են) Վերին Եփրատի ավազանում (Էրզանի մաղեն), իսկ անագը հասանելի էր միայն որպես ներկրվող ապրանք: III հազարամյակում անագ ներկրվում էր միայն այժմյան Աֆղանստանի և հյուսիսարևելյան Իրանի տարածքներից, (ընդ որում նրա առևտրով ըստ առօրեատանյան աղբյուրների, զբաղվել են նաև Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչները⁷), իսկ XIV դարից սկսած փյունիկեցիների միջոցով սկսվեց իսպանական անագի ներկրումը Փոքր Ասիա, ինչն էլ ևս մեկ անգամ շեշտադրեց Արևելյան Միջերկրական ռազմավարական նշանակությունը Խաթթիի համար: Կարծիք է հայտնվել այժմյան Բոհեմիայից Արցախյի տարածքով անագի ներկրման մասին, ինչպես նաև Անդրկովկասից Վերին Եփրատի ավազանով անագի վախճանական հնարավոր առևտրային ուղու մասին⁸: Բացի պղնձից և անագից, պատմագիտության մեջ շատ է արծարծվել խեթերի ենթակայության տակ գտնվող երկաթահանքերի և նրանց նշանակության հարցը⁹: Նշենք սակայն, որ երկաթն ավելի շատ օգտագործվում էր խորհրդանշական նշանակություն ունեցող իրեր պատրաստելու համար, և հազիվ թե երկաթն զենքն ունենար այն տարածվածությունն ու նշանակությունը, որն ուներ բրոնզը, ոչ այնքան իր արժեքի, որքան իր տեխնիկական որակների պատճառով. մինչև Ջ.ա. IX դարը օգտագործվող երկաթը դյուրաբեկ էր և իր տեխնիկական որակներով զիջում էր ան-

գամ պղնձին, այս երկաթի առավելությունը նրա մատչելիությունն ու էականությունն էր, ինչպես նաև երկաթե իրերը վերանորոգելու ավելի մեծ հնարավորությունը: Իսկ կոփման ենթակա, և հետևաբար առավել թանկարժեք երկաթը Առաջավոր Ասիայում և Եվրոպայում հայտնագործվեց միայն IX դարում¹: Ինչևիցէ, բոլոր դեպքերում բրոնզի արտադրության համար անհրաժեշտ ամազը տեղական չէր, և դրա հուսարի պաշարներն ունենալու համար կենսականորեն անհրաժեշտ էր վերահսկել առևտրական այն ուղիները, որոնք ապահովում էին դրա ներկրումը: Ոչ պակաս, եթե ոչ ավելի մեծ գործոն էր այն հսկայական շահույթը, որը գոյանում էր քարավաններից զանձվող հարկերի և տուրքերի շնորհիվ: Առևտրական ճանապարհների այս համակարգում խեթերի համար առավել կենսական նշանակություն ուներ Բաբելոնից Տիգրիսով վերև և Տավրոսի ու Ջագրոսի լեռնանցքներով դեպի Փոքր Ասիա ձգվող մայրուղին. Նինվեից մի ճանապարհը Ջեբել-Սին-ջար լեռնաշղթայով ձգվում էր դեպի Խաբուր գետի ակունքները: մյուսը՝ Խաբուր և Բալիխ գետերով դեպի Վերին Եփրատ, այնուհետև քեֆվում էր Միրիս և Փոքր Ասիա, ըստ որում XVI-XIVդդ. այս ճանապարհին անցնում էր Միաաննիի բուն տարածքով: Այս նույն ճանապարհը վերինեվրասիայան հովիտը կտրելով դուրս էր գալիս Տիգրիսի ակունքների մոտ և շարունակվում մինչև Անդրկովկաս, իսկ դեպի Միրիս տանող հատվածը անցնում էր Օրոնտոսի գետի հովտով: Վերջինս ըստ էության հյուսիսից հարավ ձգվող ճանապարհի ամենակարևոր մասն էր կազմում. այստեղից կարելի էր հասնել Ուգարիտ, որը ժամանակի ընթացքում մեծ կարևորություն ձեռք բերեց՝ որպես Եգիպտոսից ներկրվող հացահատիկի տարանցիկ կետ¹. Տյուրոս, Բիբլոս, Վերին Հորդանան և Պաղեստին: Այս համատեքստում պարզորեն ուրվագծվում է խեթական արտաքին ձեռնարկների հիմնական երկու ուղիությունները՝ դեպի Վերին Եփրատի ավազան և դեպի Հյուսիսասյին Սի-րիա:

Լույ Խաթթիի տարածքը — պատմական Կապադովկիան, որն այժմ պատված է աղի նստվածքներով, ժամանակին երկրագործության հնագույն օջախներից մեկն էր, և բնակչության հիմնական զանգվածը զբաղված էր երկրագործությամբ ու ամասնապահությամբ. II հազարամյակի կեսերից՝ նաև ձիաբուծությամբ, տարածված էր խաղողագործությունն ու ձիաթեմու մշակումը: Ընդհանուր առմամբ, ռազմավարական միակ ապրանքը, որը խեթերը ստիպված էին հայթայթել ոչ Փոքր Ասիայում, դա անազն էր, եթե չհաշվենք Բաբելոնից, Ատրեստանից, Աֆղանստանից, Եգիպտոսից ներկրվող թանկարժեք քարերն ու պերճանքի առարկաները (լապիս-լազուրիտ, գործվածքներ և այլն):

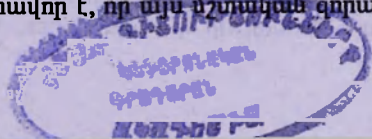
• *Րազմատեքնիկությունը.* Փոքր Ասիան աչքի էր ընկնում բազմաթեքիկությամբ: Բնիկ խաթերին փոխարինելու եկան հնդեվրոպացի խեթերը, լուվիացիները և պալայցիները, որոնց միացան խուռիները՝ հարավ-արևելքից և սեմական տարրը՝ Հյուսիսասյին Սիրիայում: Պետք է նշել, որ նման խառնածին կազմ ունենալով հանդերձ, Խաթթիում, ինչպես և ընդհանրապես Առաջավոր Ասիայում, էթնիկ հողի վրա կոնֆլիկտներ չէին առաջանում,

նախ՝ մերօրյա «Էթնոս» գաղափարի բացակայության պատճառով, այնուհետև՝ տարածքային ինտեգրացիոն գործողություններով պայմանավորված համահարթեցման շնորհիվ. երբ միևնույն համայնքում ապրող տարբեր էթնիկ խմբերի ներկայացուցիչներն ըստ էության կարող են միմյանց հետ ավելի սերտ կապեր ունենալ, քան էթնիկ խեթը՝ խեթի հետ: Մանավանդ խեթական պետության մայրամուտին շատ դժվար է հստակ առանձնացնել խեթական տերության էթնիկ շերտերը: Վերաբերմունքի տարբերություն կարող էր նկատվել քաղաքակրթական ցածր մակարդակ ունեցող ցեղերի նկատմամբ, *civitas-barbaria* հակադրության մոդելի համապատասխան, մանավանդ որ փոքրասիական քաղաքական-մշակութային աշխարհը, թե՛ պետականության զարգացման փուլերի համատեքստում, թե՛ էթնո-մշակութային առումով երբևէ միատարր չի եղել¹²: Իսկ ընդհանուր առմամբ, խեթական քաղաքակրթությանը բնորոշ է տարբեր էթնիկ և քաղաքակրթական շերտեր իր մեջ հաջողությամբ ինտեգրելու և վերամշակելու մեծ ունակություն՝ թե՛ լեզվի, մշակույթի և կրոնի (որտեղ կարելի է առանձնացնել առնվազն երեք շերտ՝ խաթական, հնդեվրոպական և խուռիական), թե՛ ռազմարվեստի և բանակի, թե՛ կիրառվող քաղաքական մեթոդների և այլնի մեջ:

Այսպիսով, կարող ենք եզրակացնել, որ խեթական տերությունն իր սկզբնավորումից ևեթ ստիպված էր գոյատևել որպես մշտապես ռազմական վիճակում գտնվող պետություն, և նման պայմաններում անկախությունը պահպանելու կարող էր օգնել միայն հանգամանալից և մանրամասն մշակված քաղաքական կոնցեպցիան, որի առանցքը կազմված լիներ երեք փոխլրացնող սկզբունքներից.

1. մշտական ռազմական պատրաստ վիճակ՝ հակահարված տալու կամ պատասխան ագրեսիա, նաև էքսպանսիա իրականացնելու համար
2. ներպետական կայունություն
3. դիվանագիտական բարդ համակարգ

Վերոհիշյալ երեք սկզբունքներից առավել բարդը մշտական ռազմական վիճակն է: Նման իրողությանը պետությունը կարող է դիմանալ միայն *քաղաքային մարդկային և անտեսական ռեսուրսների առկայության պարագայում*. պատերազմ վարելը մեր թվարկությունից առաջ էլ ծախսատար և թանկ "հաճույք" էր: Պետական զանձապետարանի ծախսերի հիմնական մասն ըստ էության, կլանելու էր բանակը: Չնայած խեթական բանակի կազմի մասին համալիր տվյալների բացակայությանը, մասնագետները ենթադրում են, որ պատմական նման ճակատագիր ունեցող պետությունը պետք է որ ունենար մշտապես պատերազմի պատրաստ զորամիավորումներ, որոնք ցանկացած պահի կարող էին ռազմական գործողություններ սկսել¹³: Այդ մշտական բանակում զգալի տեղ էր հատկացված մարտականքերին՝ իրավիճակին արագ արձագանքելու կարողության շնորհիվ: Նրա հիմնական խնդիրները սահմաններն հսկելն ու ծագած ապստամբությունները ճնշելն էր՝ Հնարավոր է, որ այս մշտական զորա-

միավորման կազմում ծառայելին նաև կախյալ պետությունների ջոկատները¹⁵։ Լիովին պարզ չէ նաև, թե ինչպես է անցկացվել ընդհանուր բանակի հավաքագրումը (խոսքը մշտական բանակի մասին է, այլ ոչ աշխարհագրորհ)։ Ըստ ուսումնասիրողների, զինվորական պարիսպը ազատ համայնականների համապետական *լուցիք*¹⁶ մի ձև էր, շինարարական աշխատանքներին (ճանապարհներ, ամրություններ, պարիսպներ) մասնակցելուն զուգընթաց¹⁷։ Սակայն հողագործներին մշտապես աշխատանքից չկտրելու համար յուրաքանչյուր համայնք առանձնացնում էր իր անդամներից մեկին (բառացի՝ чело́век па́лнцы), սովորաբար արհեստավորի (ըստ երևույթին նրա բացակայությունը ամենաքիչ վնասը կարող էր պատճառել հողագործական աշխատանքների տարեկան ցիկլին), որն անցնում էր զինվորական ծառայության՝ համայնքի *լուցիքի* փոխարեն, նրա հողակտորն էլ նրա բացակայության ժամանակ վոխանցվում էր մեկ ուրիշի՝ այն մշակելու համար։ Համայնական այս «զինապարտներից» բացի, բանակը կարող էր ծամանակ առ ծամանակ համալրվել *խապիրուներով*¹⁸ ¹⁹hapiris՝ համայնքից այս կամ այն պատճառով վտարված, բայց իրավապես ազատ հպատակներով, ինչպես նաև այն գերեվարվածներով կամ օտարականներով, ովքեր անցել էին զինվորական ծառայության՝ amuwalas և ²⁰lulabhis¹⁸։ Այնուհանդերձ, զինապարտների, *խապիրուների* ու նախկին գերիների թիվը քիչ հավանական է, որ բավականացներ երբեմն մի քանի ճակատով պայքարող խեթական բանակի պահանջներին, և ըստ ամենայնի, վարձկանների թիվը նույնպես պետք է զգալի լիներ¹⁹։ Խեթական օրենքները պահպանել են վարձկաններին վերաբերող երկու հոդված.

«§54. Նախկինում, Մանդա (ցեղի) ռազմիկները, Սալա (ցեղի) ռազմիկները, Տամալկիա, Խատրա, Յալպա, Տասիսինիա, Խեմուլա քաղաքների նետաձիգները, հյուսներն, պիտոնապաններն ու նրանց կաբուխալա (ռազմիկների մի կատեգորիա) մարդիկ պարիսպներ և տույժեր չէին կրում։

«§55. Երբ Խաթթի քաղաքի որդիները՝ սախխանի մարդիկ՝ եկան ու խնդրեցին արքայի հորը, նրանք ասում էին նրան. «Մեզ համար ոչ ոք չի վճարում, և մեզ մերժում են, ասելով՝ դուք միակն եք, ովքեր սախխան են կրում»։ Եվ արքան տույիա եկավ և ասաց. «Դուք էլ... այդպիսին եղեք»»²¹

Այս քաղաքները կամ շրջանները, որոնցից Մանդան²¹ և Սալան²² ուսումնասիրողները տեղադրում են Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասերում, Խեմուլան՝ Փոքր Հայքում կամ Իսուվայից արևմուտք, հարավ-արևմուտք²³, իսկ Խատրան՝ միանշանակ Իսուվայի տարածքում (հետագայում այն հանդիսացել է Իսուվայի կարևոր կրոնական կենտրոններից մեկը²⁴), Խեթական տերությանը սահմանակից օտար ցեղեր էին, որոնք անմիջականորեն չէին եթթարկվում խեթերին, բայց գտնվում էին նրա քաղաքական ազդեցության ոլորտում²⁵։ Հատկանշականն այն է, որ Հալիսից արևելք մինչև Արածանիի միջին հոսանքն ընկած շրջանների բնակիչներն, ինչպես նաև ռազմական ոլորտի համար օգտակար որոշ մասնագիտություն ունեցողները ազատված էին որևէ պարիսպից – հնարավոր է այն պատճառով, որ նրանց զինվորական ծառայությունն իրականացվում էր ա-

գատ վարձկանության սկզբունքներով: Իսկ նույն տարածաշրջանում գտնվող մայրաքաղաք Խաթթուսասի բնակիչները մշտապես ենթարկվում էին զինվորական պարհակության, որը նրանց *սախխսան* էր համարվում: Նշելով արտոնյալ գոտու այլ բնակիչների ծաղրանքները, նրանք խնդրում են իրենց մույնպես վճարել զինվորական ծառայության համար: Իսկ արդեն Նոր թագավորության շրջանում վարձկանների մեջ, ըստ որոշ կարծիքների, մեծ պետք է լիներ մաս լուվիացիները թիվը²⁷:

Այս մշտական բանակը ամեն տարի ենթարկվում էր ռազմահավաքի վաղ զարմանը: Նախապես քրմերը գուշակություններ էին անցկացնում, և դրական պատասխանի դեպքում բանակը արքայի անմիջական ղեկավարությամբ մինչև վաղ աշուն մասնակցում էր տարբեր բնույթի տեղական նշանակության արշավանքների²⁸:

Ռազմական մեծ գործողությունների ժամանակ ընդհանուր զորակոչ էր հայտարարվում, մասնակցում էին մաս կախյալ պետությունների և փոխարքայությունների զորաջոկատները²⁹, որոնք պայմանագրային պարտավորություններ էին ստանձնել խեթերի հանդեպ³⁰: Ամենամեծ թվաքանակը խեթական բանակն արձանագրեց Քադեշի ճակատամարտի ժամանակ, որին խեթական կողմը ներկայացել էր 35000 հետևակով և 2500 մարտակառքով³¹, ներառյալ բոլոր դաշնակիցների ու կախյալ երկրների՝ Արցախյի, Պիտասսայի, դարդանցիների (Տրոյա), Լուկկայի, Կասկայի, Կիցուվատնայի, Կարգամիսի, Ուզարիտի և այլնի զորաջոկատները³²: Սակայն զորքի նման քանակությունն ավելի շատ բացառություն էր, քան օրինաչափություն, որին որպես ամուղղակի ապացույց կարող է ծառայել եգիպտացիների հեզմանքը. «Նա (Մուվատալիար) Խաթթի երկրում արծաթ և ոսկի թողեց՝ զորք հավաքելու և եգիպտացիների դեմ դուրս գալու համար»³³: Այնուհանդերձ, թե՛ խաղաղ պայմաններում և թե՛ տերական հակամարտություններ լուծելու ժամանակ էլ պարենը, վարձկանների ջոկատները, ռազմական հանդերձանքը, մարտակառքերը հսկայական ծախսեր էին պահանջում, մանավանդ որ խեթերը երկու մշտական "զխացականք" ունեին՝ կասկերը, որտեղ խեթերի «քաղաքակիրթ» ազդեսիան բախվում էր իրենցից անհամեմատ ցածր մակարդակի վրա գտնվող անհնազանդ ցեղերին, որոնք պատերազմ վարելու սեփական, ուրույն և այդ իսկ պատճառով անկանխատեսելի ձևեր ունեին ու Արցախ երկրները, որոնք վերջնականապես հնազանդեցնելու ջանքերը մեծամասամբ ապարդյուն էին մինչև Խաթթիի անկումը: Ընդ որում, մշտական խնդիրներ առկա էին պետության բոլոր սահմաններում: Եվ խեթական բանակը հաճախ երկատվելու անհրաժեշտություն էր ունենում: Այդ իսկ պատճառով խեթական ռազմավարության առանցքը արագ պատերազմն էր, թե՛ ձմռան ամիսներին փոքրասիական թերակղզում պատերազմ վարելու անհնարինության, և թե՛ որևէ հակամարտության մեջ երկարատև խրվելու անցանկալի հետևանքներից խուսափելու պատճառով: Հիմնական շեշտը դրվում էր մարտակառքերի սրընթաց գործողությունների վրա³⁴, ինչը սակայն խուռիական նորամուծություն էր³⁵, ինչպես և Խաթթուսիյա I-ից վկայված պաշարման մեթոդները³⁶: Պերմա-

նենտ պատերազմների առաջացրած ֆինանսական բարդությունները որոշ չափով թուլացան Հյուսիսային Միքսիայում հաստատվելուց հետո, չնայած հետագայում էլ ռազմական արշավանքների և ֆինանսական խնդիրների մեջ ներգրավված Մուրսիլիս II-ը խիստ բացասական վերաբերմունք ցուցաբերեց խորթ մոր չպատճառաբանված առատաձեռնության հանդեպ։ Վերջինս ամուսնու մահից հետո թե՛ իր ազդեցությունը որպես *տալվանաննա* պահպանելու, թե՛ բնակչության լայն շրջաններում ժողովրդականություն վայելելու նպատակով ամուսնու ողջ ունեցվածքը (ամենայն հավանականությամբ՝ անձնական) նվիրաբերեց Լելվանի աստվածուհու տաճարին և բաժանեց հասարակ մարդկանց։ Նրա այս արարքը խիստ վրդովմունք առաջացրեց արքայի մոտ, և հետո էլ մեղադրականի մի մաս դարձավ կազմակերպված դատավարության ժամանակ⁶։

Տարբերակ կարող էր լինել ֆինանսական խնդիրները գրավված երկրների, դաշնակիցների և կախյալ երկրների հաշվին լուծելը։ Արդեն Խաթուսիլիս I-ից սկսած, խեթական բանակը վերադառնում էր հսկայական ավարով ու գերեվարվածների մեծ թվով։ Նրա սիրիական արշավանքը զուգորդված էր ավերածություններով, հրդեհներով և թալանով, իսկ Խախսում քաղաքն (Եփրատի միջին հոսանքների շրջան⁷) ավերակների վերածելն ընդհանրապես ներկայացվում էր որպես Սարգոն Աքքադացու սխրանքները գերազանցող քայլ։ «Չնայած Սարրուգինան (Սարգոնը) ջախջախեց Խախսայի գործերը, բայց Խախսյան նա չայրեց...» Տարեգրություններ, III 29-40, քարգն. Güterbock, 1964)⁸։ Չնայած Նոր թագավորության շրջանում այս ոճն արդեն տեղի է տալիս, և խեթական արքաները, սկսած Սուպալիլուլիումասից, աշխատում են իրենց արշավանքներին իրավաբանական հիմնավորում տալ և հաղթանակներն էլ նշելիս հեռու են այն դաժան մամբանաներից, որոնցով լեցուն են ասորեստանյան աղբյուրները⁹։ Նշենք, սակայն, որ մարգերը, պետությունները կամ կախյալ երկրներն անընդհատ թալանելն իմաստ ուներ այնքան ժամանակ, քանի դեռ նրանք տալիք ունեին, ռեսուրսների սպառմանը զուգընթաց այդ միավորը ավելի շուտ զխացավանքի էր վերածվում, քան շահութաբեր մարզի՝ այնտեղ առաջացող դժգոհության, ապստամբությունների և խռովությունների, և հետո նույն սուղ արդեն ոչ շահութաբեր տարածքում ավելորդ զորք պահելու պատճառով։ Առաջավոր Ասիայի պատմության մեջ բազմաթիվ են դեպքերը, երբ նման անհեռատես քաղաքականությունը անդառնալիորեն խափանել է ակտիվ, ինտենսիվ առևտրական ու մշակութային կապերը։ Խեթական պետության ակունքների մոտ կանգնած Անիտտասի նման գործողությունները ժամանակին կաթվածահար արեցին ասորեստանյան կարումների (առևտրական գաղութներ) արդյունավետ համակարգը։ Նույն արդյունքն ունեցավ Ասորեստանի նման քաղաքականությունը Հյուսիսային Ասորիքում և Եգիպտոսի քաղաքականությունը Արևելյան Միջերկրականում, ինչը մեծապես նպաստեց հյուսիսսիրիական պետությունների՝ խեթական կողմն անցնելուն։ Նման քաղաքականությունը անխուսափելիորեն իր տեղը պետք է զիջեր առավել մտածված և հեռատեսորեն հաշվարկված գործելաոճի։ Ըստ

որում, դա պայմանավորված էր ոչ միայն տնտեսական մալատակահարմարությամբ, այլև ներպետական բարդ համգամանքներով: Տեական ռազմական արշավանքներում արքայի ներգրավվածության գործոնը մեծապես ապակայունացնում էր պետության ներքին կյանքը: Օրինակ՝ Խաթթուսիլիս I և Մուսսիլիս I-ի հաջող սիրիական արշավանքները այնպիսի ապակայունացում առաջացրին ներխեթական կյանքում, որ մոտ դարուկես պահանջվեց այն վերջնականապես հաղթահարելու համար: Իսկ Մովստալլիսի ակտիվ գործողությունները հյուսիսային Միրիայում և եգիպտական հարցը լուծելուն ուղղված նրա ջանքերը անուղղակիորեն մալաստեցին պետության մեջ ի դեմս Խաթթուսիլիս III-ի «ծանրության երկրորդ կենտրոնի» առաջացմանը՝ այդ իրավիճակից բխող բոլոր բարդություններով, երկպառակություններով և ապստամբություններով հանդերձ: Պետությունն ի վիճակի էր միևնույն ժամանակահատվածում և՛ արտաքին ագրեսիա իրականացնել, և՛ ներքին կարգուկանոն ապահովել: Գործոնների այս համալիրը ի վերջո շեշտադրեց խեթական արտաքին քաղաքականության մեջ հիմնախնդիրների լուծման ոչ ուժային, դիվանագիտական մոտեցումը: Մուպիլուլիումաս I-ից սկսած, խեթերը ձեռնամուխ եղան դիվանագիտական հաշվարկված համակարգի ստեղծմանը, այնպիսի մի համակարգի, որն ունակ կլիներ թե՛ ապահովելու պետության անկախությունը, և թե՛ իր ծավալապաշտական ծրագրերն իրականացնելիս պերմանենտ կերպով իր մեջ ներմուծելու նոր միավորներ, և ավելին՝ դրանք իր մեջ ինտեգրելու: Ըստ ելության, խեթերին, կամ այն սիմբիոզին, որին տվել են խեթեր անվանումը, դա հաջողվեց. մոտ 500 տարվա ընթացքում նրանց իրականացրեցին ոչ միայն ռազմական, այլ մալատակալաց քաղաքակրթական եքսպանսիա՝ իրենց բարդ և մշակված դիվանագիտական համակարգի շնորհիվ: Որպես մոտավոր սխեմա ուրվագծվում է *ագրեսիա-կայունացում-քաղաքակրթում* մոդելը, կամ այլ բառերով ասած՝ գրավված միավորի ներգրավումը սեփական համակարգի մեջ, և, որպես շարունակություն՝ սեփական մոդելի բաղկացուցիչ տարրերի ներմուծում այդ երկիր: Հետագայում այս գործելաոճը փայլուն կերպով կրկնվեց հռոմեական արտաքին քաղաքականության մեջ, երբ գրավված պրովինցիաները զենքի ուժով «յուրացնելու» գործընթացը գուդորդվում էր այնտեղ հռոմեական քաղաքակրթության առավել ցայտուն ատրիբուտների արմատավորմամբ. դա թե՛ հռոմեական պոլիսի բնորոշիչ «ճարտարապետական-հասարակական» տարրերն էին՝ ֆորումը, թերմաները, տաճարները, թե՛ լեգում, գրականությունը, թատրոնը, և թե՛ ճանապարհների զարգացած համակարգը, մի խոսքով, այն ամենը, ինչը ակնհայտ հռոմեական էր և դրանով իսկ՝ քաղաքական տեսակետից առավել բարձր, առավել քաղաքակիրթ: Խեթերի դեպքում, կարող ենք նշել նրանց քաղաքականության մեջ առկա (և հետագա հռոմեականի մալսակարապետը հանդիսացող) արդարացի իրավական դրույթներին և աստվածային նորմերին հետևելու քարոզչական սկզբունքների մշտական հռչակումը, իրենց վերահսկողության տակ եղած տարածքներում գրային երկու համակարգերի, մշակույթի, կրոնի⁴¹ տարածումը, զարգացած դիմաստիկ կապե-

րը, վասալ պետությունների արքունիքի պարտադիր "խեթացումը" գանիր խեթական արքայադստեր ժամանցներին փոխանցելու պարտադրանքով և այլն: Նշենք, սակայն, որ խեթական դիվանագիտության գոմե համառոտ քննարկումը դուրս է տվյալ հոդվածի սահմաններից, և առավել մանրամասն վերլուծման կարիք ունի:

Ամփոփելով, կարող ենք ասել հետևյալը.

- Իր առաջացման սկզբից ևեթ, խեթական պետությունը ստիպված էր գոյատևել որպես ակտիվ ռազմական գործողություններ իրականացնող պետական մոդել, որի համար նվաճողական քաղաքականությունը միջոց էր թե՛ իր սեփական անվտանգությունն ապահովելու, և թե՛ իր ռազմավարական կարիքները հոգալու համար: Նման ընթացքը շրթայական ռեակցիայի պես առաջացրեց նորանոր տարածքներ գրավելու, և մերթ ընդ մերթ ծագող հակամարտությունների ժամանակ հակառակորդից (որոնց թվում՝ Միտաննին, Եգիպտոսը, Ասորեստանը) գոմե ետ չընկնելու անհրաժեշտություն: Այս շրջանը հասնում է մինչև Մուպպիլուլիումաս I-ի գահակալման վերջը (Ք.ա. XIV դարի 2 կես):
- Երկրաչափական պրոգրեսիայով ամող նորանոր խնդիրներն ի վիճակի չլինելով լուծել միայն ռազմական ճանապարհով, խեթական պետության արտաքին քաղաքականության մեջ աստիճանաբար սկսում է շեշտադրվել դիվանագիտական մեթոդներին ավելի մեծ նախապատվություն տալու քաղաքականությունը: Այդ մեթոդներն են՝ կախյալ պետությունների զարգացած համակարգը, բուֆերային գոտիների ստեղծումը, դինաստիական ամուսնությունների լայն տարածումը, տնտեսական պայմանագրերը և այլն: Այս գործելաոճն իր գագաթնակետին հասավ Խաթթուսիլիս III-ի գահակալման ժամանակ (Ք.ա. XIII դարի կեսեր):
- Այդուհանդերձ, խեթական պետության ներքին զարգացումները, մասնավորապես տերության ռազմավարական տեսանկյունից կարևոր (դեպի հարավ և հարավ-արևելք՝ Հյուսիսային Միդիա և Վերին Եփրատի ավազան) և մշտական պաշտպանության կարիք ունեցող (Խաթթիի հյուսիս, հյուսիս-արևմուտք և հյուսիս-արևելք) գոտիների տրամազծորեն հակառակ ուղղությունների վրա գտնվելը և այդ տարածքներում առաջացող խնդիրների *միաժամանակորեն* և *մի անձի* կողմից լուծելու անհնարինությունը արդեն Մուպպիլուլիումաս I-ին ստիպեցին Հյուսիսային Միդիայի սահմաններին ստեղծել երկու փոխարքայություն՝ Կարգամիսի և Հալեպի, իր որդիներին հաստատելով այդ թագավորությունների գահերին, իսկ Մուվատալիս II-ի օրոք, ինչպես վերը նշեցինք, արդեն ի հայտ եկավ պետության հագիվ ուրվագծվող տրոհումը՝ Թարխունտասսա և Խաթթուսաս կենտրոններով: Պահի գերխնդիրը՝ եգիպտական հարցը լուծելով հանդերձ, այդ իրողությունը հետագա տասնամյակներին վերափոխվեց պետության հետագա տրոհման առաջին քայլին, իսկ գահակալական պայքարը, որը վերսկսվեց Խաթթուսիլիս III-ի կառավարմամբ, էլ ավելի խորացրեց այդ միտումը: Ի վերջո, այս և բազմաթիվ այլ գործոնների հետևանքով՝ XIII դարի վերջում «*pax hethitica*»-ն փլուզվեց՝ առաջացնելով այսպես կոչված Նոր կամ Ետխեթա-

կան թագավորությունների (Կարգամիս, Մելիդ, Թաբալ, Գուրգում) մի շարք (ըստ որում հենց վերոհիշյալ ռազմավարական նշանակություն ունեցող երկրամասերում), որոնք իրենց ուժերի ներածին չափով շարունակեցին խեթական կայսրության ավանդույթները:

MARIAM KHANZADYAN

ON THE ISSUE OF THE FOREIGN POLICY OF THE HITTITE EMPIRE

The article deals with the concept of foreign policy of the Hittite Empire. The permanent military activities, large territory and aggressive neighbors at all boundaries of the homeland dictated a structure of Hittite foreign policy. It was based on permanent availability of sufficient military forces, on the gradual integration of the buffer states into the *pax hethitica* and wide political, economic, military, and diplomatic ties with other great powers of the ancient Near East. However these conditions have stipulated ultimate changes in structure of the state: endless military incursions of warlike neighbors and internal problems have eventually caused decentralization of the Empire and further split of the *pax hethitica*.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Гумилев Л.Н., Этногенез и биосфера земли, М. 2001, стр. 214.
2. Դրա փառ օրինակն է համրապետական Հոռմը: Մ.թ.ա. III-I դարերի հոռմեական ակտիվ նվաճումները Միջերկրական ծովի ավազանում ամրոցողվին ձևափոխեցին այդ պետության ներքին համրապետական կառուցվածքը, և այդ ներսից պայքեցված համակարգի կայունացումը պահանջեց արյունալի քաղաքացիական պատերազմների մոտ երկու հարյուր տարի:
3. Garstang J. and Gurney O.R., The Geography of the Hittite Empire, London, 1959, p. 3.
4. Bryce T., The Boundaries of Hatti and Hittite border policy, Tel Aviv, volume XIII-XIV, 1986-1987, p. 85.
5. Macqueen J.G., The Hittites and their Contemporaries in Asia Minor, London, 2001, p. 53.
6. Korosec V., Warfare of the Hittites – from the legal point of view, *Iraq XXIII*, p.15.9.
7. Munn-Runkin J.M., Assyrian Military Power 1300-1200 B.C., in CAH (Cambridge Ancient History), 1980, volume 2, pt.1, p.294. История Древнего Востока (далее ИДВ), часть 2, М, 1988, стр. 93.
8. Macqueen J.G., ... pp. 42-43.
9. Shu ևակ Kempinski A. and Kosak S., Hittite metal “inventories” (CTH 242) and their economic implications, Tel Aviv, volume IV. 1977, pp. 87-93.
10. История древнего мира, том 2, М. 1988, стр. 6.
11. Goetze A., The Hittites and Syria, in CAH, volume 2, pt.1, p.261; ИДВ, часть 2, стр. 549.
12. Քոչյան Ա.. Մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լիոնաշխարհը, Եր, 1999, էջ 177:
13. Герни О.Р., Хетты, М. 1990, p.98: Götze A., Kleinasien. München, 1957, S.122.
14. Macqueen J.G., ... p. 56.
15. Götze, ... p.122. Macqueen J.G., p. 56.
16. «Lntggj», «ասիխան». լուցիին՝ տարբեր քնույթի պարհակների կատարումն էր,

- սախխամը՝ քմամբերքով հարկը; սախխամ կարող էր կոչվել մասն ուղղակիան,
վարչական, արքունիքի սպասարկման ֆունկցիաների իրականացումը:
17. ИДВ, часть 2, стр 139.
 18. Götze, ... p. 123.
 19. Վարձկանների մասին վկայում է խեթական օրենքների ևս մի հոդված. §42: «Եթե որևէ մեկը մարդ է վարձում, և մա պատերազմ է գնում և զոհվում, ապա եթե վարձքը տրված է, փոխհատուցում էլ չկա, իսկ եթե վարձքը դեռ տրված չէ, ապա վարձողը պետք է 1 մարդ տա և վճարի 12 սիկդ արծաթ, և կնոջը պետք է վճարի 6 սիկդ արծաթ»:
 20. Խեթական Օրենքներ, էջ 54-55:
 21. Ջոսյան, Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական սեպագիր աղբյուրների), Ե., 2004, էջ 72:
 22. Ջոսյան Ա., մշվ. աշխ., էջ 84:
 23. Ջոսյան Ա., մշվ. աշխ., էջ 57:
 24. Ջոսյան Ա., մշվ. աշխ., էջ 56:
 25. Ջոսյան Ա., մշվ. աշխ., էջ 72:
 26. ИДВ, часть 2, стр 124; մշենք, որ Նորխեթական բազավորության շրջանում և դրանից հետո լուվիացիները կամ լուվիախոսները, դատելով հիերոգլիֆիկ գրի տարածման արեալից, արդեն քնակության մեծամասնություն էին կազմում: Տե՛ս մաս Дунаевская И.М., Язык хеттских иероглифов, М, 1969, стр. 23.
 27. Герни О.Р., 98; Götze, SS.126-127.
 28. Օրինակ, Ացցիի կողմից՝ 3000 կառապան:
 29. Götze, Kleinasien, p.123.
 30. Եզիպտական աղբյուրները մշում են 28 հազար հետևակ և 6000 ձի:
 31. Bryce T., The Kingdom of the Hittites, pp. 256-263.
 32. ИДВ, часть 2, стр 540.
 33. Մարտականքները, պաշարման մեթոդները և այլն կատարելագործելու առաքելությունը իրականացրել էին դեռևս խոտիները:
 34. Götze A., Warfare in Asia Minor, Iraq XXIII, p.125.
 35. Герни О.Р., 98; Bryce, T., The Kingdom of the Hittites, p.77: Götze, Warfare ..., p.128.
 36. Bryce T., The Kingdom of the Hittites, p.84.
 37. Ջոսյան Ա., մշվ. աշխ., էջ 52:
 38. Bryce, T., The Kingdom of the Hittites, p.84.
 39. Korošec V., Warfare of the Hittites – from the legal point of view, Iraq XXIII, p.165.
 40. Տե՛ս մաս Yakar J., Anatolian civilization following the disintegration of the Hittite Empire: an archaeological appraisal, Tel Aviv, volume XX-XXI, 1993, pp. 3-28.
 41. Gurney O.R., The Hittite Empire, in Power and Propaganda, Mesopotamia, volume VII, p.166: Götze A., The Hittites and Syria, in CAH, volume 2, pt. I, p. 270.
 42. Առավել մանրամասն տե՛ս Ջոսյան Ա., Մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Եր., 1999, էջ 112-117: